
De afstand tot de vorst

Media en monarchie in historisch perspectief

Huub Wijffjes

Het regende en hagelde toen de kroonprinses voor het eerst in haar jonge leven legermanoeuvres inspecteerde. 'Bij het defileren regende het zoo en was ik zoo koud dat ik op maat van de muziek bibberde en klapper-tandde!', schreef ze aan een vriendin, die ze ook toevertrouwde te hebben gelachen toen ze zich na afloop in een rijtuig van haar natte kleren probeerde te ontdoen. Ze had de kraag van de open calèche uitgetrokken om enige privacy te improviseren, maar toch ging het nog bijna mis. 'Toen ik midden in het verkleeden was kwamen wij een photograaf tegen die beproefde mijn portret te maken; ik had nog net tijd om mij achter de kraag te verstoppen.'

Relatief uitbundig

Het zou een scène uit de praktijk van de hedendaagse paparazzi kunnen zijn, maar de spelling verraadt een grotere ouderdom. Het is 5 september 1897 en de prinses is Wilhelmina, de beoogde Koningin van Nederland. Vrijwel exact honderd jaar later rijdt een prinses zich te pletter in een tunnel in Parijs, naar sommigen beweren omdat persfotografen haar op de hielen zaten. Waar Wilhelmina nog wel kon lachen om de opdringerigheid van de fotografen, daar verging het Diana, prinses van Wales, onfortuinlijker. Na haar dood was eens temeer duidelijk in welke enorme mate Diana haar bestaan te danken had aan de media. Ze was letterlijk door de media gemaakt, gebroken, weer opgebouwd en nu voorgoed bijgezet in een hemelse parade van dode megasterren. Net zoals de media voor het tragisch ongeluk voortdurend zochten naar bevestiging van jeugd, ondeugendheid en schoonheid, zo zochten ze erna naar verbeelding van rijpheid, deugd, zorgzaamheid en opoffering. De combinatie van ultieme uiterlijke en innerlijke schoonheid leidde tot seculiere canonisatie. De dode Diana werd, zoals een Nederlandse commentator treffend opmerkte, door media beschreven als ware ze 'Moeder Teresa in het lichaam van een topmodel'.²

Op dergelijke momenten liggen de media, met name de audiovisuele, zwaar onder vuur. Woorden als hype, vertekening en groteske vervorming vallen; geluiden die suggereren dat er een onvervormde werkelijkheid bestaat, die media om duistere redenen weigeren te aanvaarden. Dat is niet het uitgangspunt van deze bundel. Wat wel? Dat de media een eigen werkelijkheid produceren op grond van vorm- en stijlconventies, professionele gedragsnormen en technologische mogelijkheden en beperkingen. Die media-werkelijkheid is in de laatste honderdvijftig jaar steeds meer de werkelijkheidsperceptie van mensen gaan bepalen en daardoor is kennis van mediaproductie en -consumptie van wezenlijk belang voor de kennis van de politieke en maatschappelijke geschiedenis.

Met als aanleiding honderd jaar vrouwelijke vorsten in Nederland (gerekend vanaf de troonsbestijging van Wilhelmina en dus exclusief het regentschap van Emma) leek het de redactie zinvol bijdragen te verzamelen die de verhouding van media en monarchie in historisch perspectief bestuderen. Dat zijn in de meeste gevallen letterlijk 'verkenningen', want de monarchie-historiografie blinkt niet uit in diepgravende studies van de openbaarheid en de rol van de media daarin. Het koningschap is vooral onderwerp van studie voor een relatief kleine groep liefhebbers, die belangstelling toont voor de *petite histoire* van individuele leden van het koninklijk huis.³ Historici hebben voornamelijk belangstelling voor de persoon van de vorst in politieke of diplomatieke context.⁴ Zoals uit het artikel van J.G. Kikkert (zie p. 57) blijkt, is de relatie tussen Oranje en de pers nog relatief uitbundig beschreven. Maar historici die over de betekenis van beelden, beeldvorming of media voor de monarchie schrijven zijn in Nederland zeldzaam.⁵ Misschien hangt dat samen met het door Sonja de Leeuw gesignaleerde gebrek aan populaire verbeelding van het koningshuis in film en televisiedrama (zie p. 113). Hoe dat zij, een blik in de literatuurverwijzing bij Jaap van Osta's artikel over de Britse situatie (zie p. 10) doet vermoeden dat Nederland in dit opzicht sterk bij het buitenland achterblijft.

Nieuwe monarchie

Het is begrijpelijk dat de relatie van monarchie en media extra interessant wordt vanaf de negentiende eeuw. Media zijn voor elke vorst van wezenlijk belang en niet alleen voor hen die in het tijdperk van moderne massamedia als pers, film, radio en televisie opereren. In elke samenleving waarin geen direct dagelijks contact is tussen volk en vorst – en in welke samenleving is dat niet het geval? – speelt de afbeelding van de vorst of het wapen of teken dat hem representeert een grote rol in de bevestiging van de macht, ook op plaatsen waar de monarch niet fysiek aanwezig is of

kan zijn. In dat proces zijn doorgaans ook elementen in het geding die niet zozeer aan macht appelleren, maar aan persoonlijke eigenschappen waarin mensen zich kunnen herkennen of waartegen men zich af kan zetten. Niet alleen in de naamgeving, maar ook in de afbeelding van vorsten komen verwijzingen voor naar moed, kracht, wijsheid en vroomheid of – aan de andere kant van het spectrum – naar brutaliteit, wreedheid en meedogenloosheid. In de twintigste eeuw zijn vooral humaniteit, moderniteit en ‘gewoonheid’ populaire representaties.

De aandacht voor West-Europese monarchieën van de laatste honderdvijftig jaar neemt toe. Twee parallelle ontwikkelingen hebben daaraan bijgedragen. Ten eerste riep de afname van de monarchale macht door democratiseringsprocessen vragen op over een nieuwe rol en betekenis van de monarchie. De tweede ontwikkeling had te maken met het ontstaan van onafhankelijke (massa)media. Dit had tot gevolg dat beeldvorming buiten de directe invloed van de vorst of zijn medewerkers en ministers kwam te liggen.

In de negentiende eeuw werd de functie van de monarch opnieuw geformuleerd. In de meeste gevallen werd hij persoonlijk ontdaan van praktische macht, maar bleef het instituut monarchie vitaal voor het politieke bestel. In die veranderende omstandigheden was het de vraag hoe de verhouding van vorst tot bevolking nieuwe vorm zou moeten krijgen.⁶ In Nederland zag de liberale staatsman J.R. Thorbecke in een 'beheerste afhankelijkheid' aan het Oranje-huis de meest nuttige bijdrage aan de stabiliteit van de constitutionele monarchie.⁷ Gestimuleerd door de sociale onrust die de moderne massasamenleving met zich meebracht, werd gezocht naar nieuwe rituelen om een emotionele band tussen volk en monarch tot uitdrukking te brengen en een nieuwe volksfeestcultuur te grondvesten. Er werd, naar een frase van de Engelse historicus Eric Hobsbawm, ook in Nederland 'traditie uitgevonden'. In feest- en herdenkingsdagen, zoals Koninginnedag, werd een beheerste Oranje-liefde luister bijgezet.⁸ Dit betekende evenwel dat niet zozeer de politieke, maar de menselijke eigenschappen van de vorst benadrukt werden. Een van die eigenschappen had, zoals Susan Aasman in haar bijdrage over de amateurfilm beschrijft (zie p. 95), betrekking op het familieleven en het moederschap.

In het kweken van 'emotionele afhankelijkheid' speelden media als geïllustreerde boeken en tijdschriften, foto's en dag- en weekbladen een constituerende rol, hetgeen onvoorziene problemen opriep. Immers het privéleven van de vorst werd nu deels publiek bezit. Ook al verschenen vorsten vaker in de media, het betekende niet dat zij fotografen, filmers, radio- en televisiejournalisten zonder aarzeling toegang verschaften tot hun privéleven. Vooral de auditieve en visuele media bleken in staat de vorst en de vorstelijke familie op ieder moment en op elke plaats in ieders persoonlijke leven te brengen. Dit had als voordeel dat de monarch op enorme schaal, en daardoor met een enorm publieksbereik, present kon zijn. Het risico van onwenselijke beeldvorming was hiermee vanzelfsprekend niet uit te sluiten.

Ontzag ondergraven

De onafhankelijke en relatief onbeheersbare positie van de media plaatsten Europese vorstenhuizen voor een probleem. Vooral degenen die staatsrechtelijke verantwoordelijkheid droegen voor de daden van de vorst maakten zich zorgen. De media konden een storende factor in de relatie tussen vorst en volk zijn, vooral tijdens plechtigheden die die relatie moesten bevestigen. Zo was men in Engeland bijvoorbeeld bang dat de radio-uitzending van het huwelijk van de Duke of York in 1923 zou worden beluisterd door 'men in public houses with their hats on'. Hetzelfde argu-

ment speelde toen deze Duke als George VI in 1937 de troon besteeg, maar van een verbod op uitzending kon toen al geen sprake meer zijn.⁹

Een soortgelijk voorval in Nederland speelde zich af in 1934. In dat jaar moest de Avro veel moeite doen om het voorlezen van de jaarlijkse troonrede voor het eerst via de radio uitgezonden te krijgen. Het hof en het presidium van de Staten Generaal vonden de draden en microfoons niet passen bij het plechtige moment waarbij de vorstin zich tot het volk wendde. De microfoons moesten in passende omhulsels verstopt worden en de draden dienden te worden weggewerkt achter timmerwerk en onder de vloer.¹⁰

Niet alleen konden de media de zuivere band tussen vorst en volk verstoren. Ze konden ook het ontzag voor het staatshoofd ondergraven door staatsrechtelijk ongewenste zaken in de openbaarheid te brengen. Sinds de negentiende eeuw zijn dan ook pogingen ondernomen om de beeldvorming door middel van controle over fotografie of film te beïnvloeden. De artikelen van Jaap van Osta over Engeland en Liesbeth Ruitenbergh over de Duitse keizer Wilhelm II (zie p. 35) leggen daar ieder op hun manier getuigenis van af. Het is echter niet zo verwonderlijk dat er voortdurend druk op de media is uitgeoefend om de precaire positie van de monarchie te respecteren. Zoals J.G. Kikkert in zijn korte overzichtsartikel beschrijft slaagde men daar in Nederland zeer goed in, ook al scoorde de amoureuze, familiale of financiële handelwijze van verschillende vorstelijke familieleden hoog op de nieuwswaardeschaal van de journalistiek.¹¹

Journalisten (en historici) toonden tot aan de jaren zestig weinig tot geen belangstelling voor de controversiële kanten van het privéleven der Oranjes en de aandacht bleef overwegend beperkt tot het publiceren van familiekiekjes. Bij grote gebeurtenissen, zoals huwelijk, overlijden, jubileum en troonsbestijging, pakten de media groot uit, maar de toon bleef daarbij plechtig, aanhankelijk en trots.¹² Zelfs na de jaren zestig, toen dergelijke plechtigheden nog zelden te zien waren, bleef het graven naar controverses beperkt tot zaken die politiek en samenleving als geheel bezighielden. Het huwelijk van prinses Irene met een katholieke Spaanse kroonpretendent viel midden in verhitte debatten over kerk, geloofsvernieuwing en een ontkerstenende samenleving. Het huwelijk van kroonprinses Beatrix met een Duitser strooide zout in de wonden die de bezetting had gemaakt. In de Lockheed-affaire ten slotte kwamen de dubieuze internationale handelscontacten van prins Bernhard in de openbaarheid. Dit gebeurde juist in een periode waarin men hevige kritiek uitte op wat het 'militair-industrieel complex' werd genoemd.

Het waren de roddelbladen die het diepst groeven in het privéleven van de Oranjes. Vanaf 1973 maakte de roddelpers het Nederlandse pers-

landschap weliswaar pluriformer, maar het speculatieve karakter van de artikelen werd door weinigen echt serieus genomen.¹³ Het artikel van Irène Diependaal geeft inzicht in de gevarieerde wijze waarop geïllustreerde bladen, waaronder de roddelbladen, het familieleven der Oranjes in de jaren zeventig en tachtig verbeeldden. De dag- en weekbladen kwamen in deze periode, net als radio en televisie, niet veel verder dan enkele schijnonthullingen. Deze betroffen bijvoorbeeld de mogelijke banden van prins Bernhard met de NSDAP, de affaires van prins Hendrik en de zogenaamde Greet Hofmans-affaire.¹⁴ Het grootste deel van de pers betrachtte echter vrijwillig een zekere mate van terughoudendheid. Tekenend is dat televisiejournalisten die normaal gesproken het kritische gesprek als de hoogste vorm van zuivere journalistiek beschouwden (Ed van Westerloo, Maartje van Weegen, Paul Witteman) inbonden zodra ze voor de televisie het gesprek aangingen met leden van het Oranje-huis. Hier was niet alleen de RVD debet aan. Blijkbaar hadden de ondervragers het gevoel dat de gesprekspartner weliswaar een kritisch te ondervragen instituut was, maar ook een kwetsbaar mens dat, niet uit eigen verkiezing, een publieke functie bekleedde. Het is dan ook niet zozeer anti-monarchisme dat de houding van de Nederlandse media sinds de jaren zestig van hun voorgangers onderscheidt, maar relatieve onverschilligheid. Typerend is dat de media-aandacht voor de kroning van Beatrix op 30 april 1980 – uitzonderingen daargelaten – niet uitblonk in kritische beschouwingen over het koningshuis, maar in overdadige belichting van het andere nieuws: de krakersrellen.¹⁵

Fiets

Een groot deel van de bijdragen in dit nummer van *TMG* gaat vanzelfsprekend over beeldvorming, een van de kernbegrippen in de relatie tussen media en samenleving. Een van de uitgangspunten in beeldvormings- of representatiestudies is de vraag hoe, door wie en in welke context bepaalde betekenissen aan beelden werden of worden toegekend. Dat kan tot verschillende 'lezingen' van hetzelfde beeld leiden en ook kan een verschil blijken te bestaan tussen intentie en interpretatie. Zo kan een historicus op goede gronden een bepaalde betekenis suggereren, maar dit hoeft nog niets definitiefs te zeggen over de oorspronkelijke bedoeling van het desbetreffende beeld. Een saillante illustratie daarvan leverde de historicus Jan Bank, die in 1995 een artikel publiceerde over de afbeelding van de Oranjes. Hij beweerde dat een foto uit 1937 van prinses Juliana en prins Bernhard op de fiets ('een bij uitstek nationaal en democratisch vervoermiddel') verwijst naar Juliana's streven naar een 'democratisch' koning-

schap.¹⁶ Zijn suggestie van doelbewuste beeldvormingsstrategie werd echter afgewezen door een fotohistoricus die de productiecontext van de foto kende. De foto was toevallig en min of meer tegen de zin van het verloofde paar tot stand gekomen.¹⁷ Bovendien zijn er talloze foto's te vinden waarop koningin Wilhelmina in diezelfde periode ook op de fiets te zien is, terwijl zij toch niet bekend staat als een uitgesproken democratisch ingestelde monarch. Aan de andere kant kan men ook niet de vele foto's wegcijferen waarop Juliana en Bernhard te zien zijn in minder democratische voertuigen als de Gouden Koets of een privévliegtuig. Maar dat laat onverlet dat een fietsend en jong lid van de koninklijke familie in de context van de jaren dertig in Nederland democratische connotaties oproept.

Juist omdat de intentie achter en de interpretatie van een mediaproduct soms haaks op elkaar staan, is het van belang aan beide 'benaderingen' aandacht te besteden, zoals in dit nummer van *TMG* gebeurt. Op de historische productiecontext richt zich bijvoorbeeld Liesbeth Ruitenbergs artikel over de uiterst belangwekkende fotocollectie van de voormalige Duitse keizer Wilhelm II, die recent in museum Huis Doorn is ontsloten. Dit artikel is een fraai voorbeeld van de manier waarop de productiecontext van foto's in verband kan worden gebracht met pogingen tot beeldvorming. Op beeldvorming als zodanig richten zich Susan Aasman, Irène Diependaal en Sonja de Leeuw.

Door het presenteren van een verscheidenheid aan benaderingswijzen hoopt de redactie het inzicht in en vooral de interesse voor studie van de complexe relatie tussen media en monarchie in Nederland te vergroten.

Noten

- 1 Wilhelmina aan M.L. de Kock, 5 september 1897, geciteerd in: C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, Amsterdam, 1998, p. 160.
- 2 I. Diependaal, 'Het Britse koningshuis staat aan de rand van de afgrond', in: *de Volkskrant*, 6 september 1997.
- 3 Zie in Nederland vooral het oeuvre van M.G. Schenk, J.G. Kikkert, F. Lammers, M. van der Linden, H.J. Kortering en E. Santegoeds. De kwaliteit van dit werk loopt uiteen van degelijk historisch tot uiterst speculatief.
- 4 Zie voor Nederland C.A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland*, Amsterdam, Brussel, 1980. Een uitstekend recent voorbeeld is Fasseurs biografie *Wilhelmina* (zie noot 1).
- 5 Recent is: J. Bank, 'De Oranjes te paard. Oude conventies in nieuwe beelden', in: B. Kempers e.a., *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de lage landen*, Amsterdam 1995, p. 170-171. Door de titel misleidend, want in het geheel niet handelend over media is: Ch. Huijskens, *Majesteit en media. Overleeft de monarchie het televisietijdperk?*, Amsterdam, Antwerpen, 1994.

-
- 6 Zie daarvoor het werk van Walter Bagehot, zoals aangehaald in verscheidene artikelen in deze bundel. Zie voor Nederland: H. van Wijnen, *De pers en het geheim van het Noordeinde*, z.pl., 1997.
 - 7 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992, p. 122.
 - 8 Ibidem, p. 121-161. Vgl. E.J. Hobsbawm en T. Ranger (red.), *The invention of tradition*, Cambridge, 1983.
 - 9 P. Scannell, *Radio, television and modern life*, Oxford, 1997, p. 77.
 - 10 Een soortgelijke operatie was te zien bij het huwelijk van Juliana en Bernhard in 1937. W. Vogt, *Een leven met radio. De belevenissen van een strijdbaar radioman*, Apeldoorn, 1973, p. 196-200 en 216-7.
 - 11 Over het toedekken in Nederland zie uitvoeriger: H. Arlman en G. Mulder, 'Zo is het wel genoeg, heren. De ongemakkelijke verhouding tussen pers en monarchie' in: M. van Amerongen, J. Blokker en H. van Run (red.), *Luizen in de pels. 100 Jaar Journalistiek in Nederland*, Amsterdam, 1984, p. 100-107. Vgl. M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren*, Den Haag, 1997.
 - 12 Vgl. B. Hogenkamp, 'Veertig jaar Wilhelmina. Audiovisuele geschiedschrijving ter gelegenheid van een jubileum', in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, o 1998, p. 26-46.
 - 13 L. Brunt, 'Privé. Koningshuis en pers in Nederland', in: K. Bruin en K. Verrips (red.), *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving*, Groningen, 1989, p. 199-229.
 - 14 H.J.A. Hofland, 'Greet Hofmans en de pers', in: *Tegels lichten, of ware verhalen over autoriteiten in het land van de voldongen feiten*, Amsterdam, 1972, p. 106-127. Recenter en degelijker is het overzicht dat G. Mulder en P. Koedijk van de affaire geven in: *Léés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970*, Amsterdam, 1996. Vgl. ook het researchjournalistieke werk rond Prins Hendrik in: H. Arlman en G. Mulder, *Van de prins geen kwaad. Prins Hendrik en andere dossiers van Oranje*, Amsterdam, 1982. Een bestrijding daarvan in: C. Fasseur, *Wilhelmina*, p. 272-274.
 - 15 E. van de Beek, G. Engbersen en R. van der Veen, *De regels van de journalistiek. Een onderzoek naar 'de boodschappers' van 30 april 1980*, Leiden, 1982.
 - 16 J. Bank, 'De Oranjes te paard', p. 186-190.
 - 17 H. Selier, 'Bedrog en werkelijkheid', in: *GBG-Nieuws* 37, zomer 1996, p. 35-39.